

## MUMTOZ ADABIYOT TARIXI

**“Al-isloh” jurnalida ta’lim islohi masalasining yoritilishi**Qo’ldosh Pardayev<sup>1</sup>**Abstrakt**

Jadid ziyolilarining “Oyna”, “Sadoyi Turkiston”, “Sadoyi Farg’ona” kabi nufuzli nashrlaridan “Al-Isloh”(1915-1918) jurnalidagi ilm-ma’rifatga, ta’lim islohiga doir she’riy asarlar va publitsistik maqolalar tadqiq qilingan. Jurnalidagi yosh avlod ta’lim-tarbiyasi, maktab va madrasalarda gi o’qitish tizimi borasida jadid ziyolilarining bahs-munozaralari tahlil qilinib, xolis mulohazalar yuritilgan. Jadidlarning Turkiston xalqi hayotidagi qoloqliklarni, ma’rifatsizlikni isloh qilish g’oyasi bilin yo’g’rilgan publitsistik maqolalari ilk bor birlamchi manba asosida yoritilgan. Ma’rifat targ’ibi, maktablar islohi masalasi Saidahmad Vasliy, Ziyovuddin qori, Abdulg’afforxo’ja, Xolmuhammad, To’raquli, Mubashshirxon singari ziyolilar asarlari misolida tahlil qilinib, ilmiy-nazariy xulosalar chiqarilgan.

**Kalit so’zlar:** *maqola, she’r, ta’lim-tarbiya, maktab, millat, milliy uyg’onish, ma’rifat va jaholat, matbuot, dars, eski usul, yangi usul.*

**Kirish**

Jadidlar kun tartibiga qo’yilgan asosiy muammolarni hal etishda matbuotni asosiy vosita deb bildilar. Ular matbuot vositasida millat ravnaqiga to’siq bo’layotgan muammolarni hal etish, mutaraqqiy millatlar darajasiga yetish mumkinligiga qattiq ishonidilar. Shu bois matbuot faollasha bordi. Yangi adabiyot, san’at va shu kabi sohalar rivojida matbuot asosiy omil bo’lib xizmat qilishi hayotiy ehtiyojga aylandi. Aslida ham, ma’rifatparvar jadidlarning maqsadi taraqqiyotga to’siq bo’layotgan muammolarga, millatni tanazzul girdobiga tortayotgan illatlarga qarshi kurashishda matbuotdan foydalanish edi. Bu davrda ilm-ma’rifatni, maktab-madrasalarni jo’shqin targ’ib qilish, ijtimoiy hayotning hamma sohalarida o’zgarish yasash

<sup>1</sup>Pardayev Qo’ldosh Uzaqovich – filologiya fanlari doktori, dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o’zbek tili va adabiyoti universiteti.

**E-pochta:** pardayev\_k@navoiy-uni.uz; kuldashparda@mail.ru

**ORCID ID:** 0000-0001-6426-306X

**Iqtibos uchun:** Pardayev, Q. U. 2023. “Al-Isloh” jurnalida ta’lim islohi masalasining yoritilishi” *O’zbekiston: til va madaniyat. Adabiyotshunoslik* 1 (2): 4-17.

uchun kurashish o’laroq kun tartibiga chiqdi. Tabiiyki, jamiyatning keng qatlamlarida sodir bo’layotgan bu uyg’onish harakatining boshida ma’rifatparvar jadidlar turdilar. Ular yangicha tafakkur, yangi dunyoqarash shakllanishi uchun o’z ijodiy va amaliy faoliyatlari bilan kurashdilar.

Bu davrdagi boshqa nashrlar singari “Al-Isloh” jurnalida ham Turkistonning mustamlaka holatiga tushish sabablari, xalqning og’ir iqtisodiy ahvoli haqida, adabiy muhit, yosh avlod ta’limi islohi masalasi haqida turkum maqola va she’riy asarlar chop etildi. Bu esa “Al-Isloh” jurnalining adabiy manba sifatidagi xizmati katta ekanligini ko’rsatadi.

### **Asosiy qism**

XX asr tongida millat ziyolilarining Turkiston xalqiga ma’rifat tarqatishdagi xizmatlari beqiyosdir. Ular ma’naviy–ma’rifiy ruh-dagi, o’tkir publitsistik maqolalari bilan millatni uyg’otishga, jaho lat iskanjasidan ma’rifat yuksakligiga olib chiqishga intildi. Yoshlar tarbiyasiga, maktablarni isloh qilishga katta ahamiyat qaratdi. Jumladan, Mahmudxo’ja Behbudiy “Padarkush” dramasida ilmsizlik oqibati xorlik ekani g’oyasini ilgari surdi. Munavvarqori Abdurashid xonov esa 1903-yildan jadid maktablari ochib dars berish barobarida “Adibi avval” (1907), “Adibi soniy” darsliklarini yozdi. Abdulla Avloniyning “Birinch muallim” (1909), “Ikkinchi muallim” (1912) nomli darsliklari, “Turkiy guliston yoxud axloq”, “Adabiyot yoxud milliy she’rlar” kabi qo’llanmalari ham ayni maktab islohiga qaratilgan edi.

Shubhasiz, “Al-Isloh” jurnali ham bu vazifadan chetda turgan emas. Jurnal sahifalarida ta’lim islohi mavzuida va ma’rifatga targ’ib etuvchi turkum maqolalar, she’riy va nasriy asarlar e’lon qilingan. Jumladan, Mahmud Alizoda Toshkandiyning “Milliy aloqa” she’rida bunday yozadi:

*Bizda ko’p jahlu g’azab, arbobi g’aflat ichra biz,  
Ma’rifat ilmu funun aylab kirom isloh qil..  
To’y uchun sarf aylagaymiz necha yuz dinorlar,  
Rusum deb isroflar ming-ming diram isloh qil.  
Masjidu maktab madoris sori qilg’il nazar,  
Onlari ilmu odobda muntazam isloh qil*

[Mahmud Alizoda 1916, 12].

Shoirning ushbu misralarida Turkiston xalqi hayotidagi qoloq

liklarni, ma'rifatsizlikni isloh qilish g'oyasi mujassam. To'ylarni ortiqcha xarajatlar bilan dabdabali o'tkazishga zo'r berilayotgani, yana buning urf-odat deya talqin etilayotgani uning haqli e'tiroziga sabab bo'ladi.

Adabiyotshunos Nurboy Abdulhakim Munavvarqori Abdurashidxonovning "Ey qardoshlar, voy millatdoshlar!!! Ko'zimiz g'aflat uyqusidan ochib, atrofimizga nazar solmagimiz lozimdir. Har millat o'z saodati hol va istiqbolini (ng) muhofazatig'a birinchi vosita ilm o'lmakig'a qanoat hosil qilib, ilmu maorifg'a ortiq darajada ko'shish (harakat) qilgan bu zamonda bizlar bu g'aflat va jaholatimizda davom etsak, istiqbolimiz nihoyatda xavfli o'lub, hama olamg'a masxara va kulgu o'lmog'imizda hyech shubha yo'qdir" degan so'zlarini keltirar ekan, bunday yozadi: "Jaholat deganlari qachondir tarixda bo'y ko'rsatganu endi qaytib kelmasligi aniq bo'lgan hodisa emas. Taassuflar bo'lsinki, u har bir zamonda qaysidir ko'rinishlarda namoyon bo'laveradi. Millatni ich-ichidan yemiradi. Taraqqiyotdan necha yuz yillar orqada qolishiga sabab bo'ladi. Tanazzul girdobiga tortadi. Binobarin, har bir millatni, uning vakillarini jaholatdan qutqarguvchi yagona vosita -ilm va maorifdir. Kimki ilm va maorifga munosib darajada e'tibor bersa, shubhasiz, saodatga erishadi" [Abdulhakim 2005, 14-15].

"Al-Isloh"da ham bu masala keskin qo'yilgan. Mahmud Alizoda Toshkandiyning yuqorida zikr etilgan she'rida maktab va madrasalarni isloh qilish zarurati haqida bong urilgani sababi ham shunda.

Ma'rifat targ'ibi, maktablar islohi muammosi Saidahmad Vasliy ijodida ham alohida o'rin tutadi. Jumladan, "Al-Isloh" jurnalining 1916-yil 5-sonida olimning "Har musulmonning arab tilig'a oshno bo'lishi zarur" nomli maqolasi e'lon qilingan. Maqolada Turkiston aholisining arab tilini o'rganishi, Qur'on va hadis ma'nolarini tushu nishi, ota-bobolarimizning bu tilda yozilgan kitoblarini o'qib, ma'rifat hosil qilishi zarurati ta'kidlanadi. U kuyunchaklik bilan yozadi:

"Katta-katta shaharlarimizda, buyuk-buyuk madrasalarimizda xiyli talabalar kamoli ixloslari ilan sarfi umru sarfi aqcha qilub, oxir qasd etub tahsil qiladurg'on darslaridin va o'qub yurgan ilmlaridin bir durustroq nimarsa hosil qilmasdan, ko'ngillari qorayub, xafaliklaridin ikki uch yil ba'dalida boshqa bir ish ixtiyor qilurlar..." [Vasliy 1916, 123].

Muallif yosh avlodning aziz vaqtini behuda o'tkazib, ko'cha changitib, ot choptirib yurishidan, boylarning farzandlari maktab va madrasalarni pora berib tamomlashidan, oqibatda o'z oilasiga fojia

keltirishidan iztirobga tushadi. Vasliy birgina diniy bilimlar bilan chegaralanib qolmay, dunyoviy bilimlarni ham o’rganish zarurligini uqtiradi. Jaholatda qolgan “qora xalqning oqarishi”da birdan-bir vo-sita ma’rifat ekanini alohida ta’kidlaydi. Vasliyning “Al-Isloh” jurnali 1915-yil 17-sonida chop etilgan “Islohi tadrис haqida” sarlavhali musaddasi bu jihatdan diqqatga sazovordir.

She’rda dars islohi dinu shariat jismiga jon bag’ishlashi, dars “ko’ngillar ichra toza ruh hosil aylashi” haqidagi teran fikr betakror badiiyat bilan ifodalanadi. “Dars isloh o’lmasa, o’lmas biza fayzu fu-tuh” deya o’sha vaqtda Turkistonda ta’lim tizimi zamon talablariga javob bermay qolganidan iztirob chekadi. Ayniqsa, shoirning “Bu zamonda olim o’lmoqg’a kerakdur umru Nuh” degan so’zlari bu iz-tirobning naqadar cho’ng ekanini ko’rsatadi. Vasliy kuyinish bilangi-na cheklanmaydi. Bu holatdan chiqish choralarini izlaydi. Natijada, “Osmoni ilm uchundir nardbon islohi dars” degan xulosaga keladi:

*Necha toliblarni ko’rdim – o’zlari as’hobi ilm,  
Bo’lmamishlar sa’yu ko’shish aylabon arbobi ilm,  
Ming tashakkurlar qilurdim har na bu tullobi ilm,  
Bu kabi toliblaradur, izzu sha’n islohi dars,  
Osmoni ilm uchundur nardbon islohi dars.*

Boshqa jadid bobolarimiz kabi Vasliy Samarqandiy ham Turkistonning o’sha davrdagi holatiga tanqidiy nazar bilan qaray-di. “Ishlari darsxonalarda “iyob ila zihob” – kelmagu ketmakdangina iborat bo’lgan, asosiy vazifasini – bilmagu bildirmakni unutgan toli-bi ilmlarni ko’rib, ularning holiga achinadi. “Aylasak islohi tadrис, ey guruhi mustatob, Bo’lmas erdi holati avlodimiz bo’yla xarob” deya taassuf qiladi. Jaholatdan najot topmoqning yagona chorasi darsni – ta’lim tizimini isloh qilish ekanini ta’kidlaydi.

Musaddasning so’nggi bandida shoir ilm-ma’rifat yo’lida beg’araz xizmat qilayotgan tahamtanlar – pahlavonlar borligi uchun shukr aytadi. Islohi dars ikki dunyo naf’iga xizmat qilishini aytib, shunga da’vat etadi:

*Ori-ori bor erur yuzdan biri ahli kamol,  
Aylayur xizmat shariatning yo’lida qadri hol,  
Shu tahamtanlar baqoi shar’ uchun aylar xayol,  
Bu sharaflik fikr ilan, isloma yondoshmaz zavol.  
Alg’araz islom uchundur pushtbon islohi dars,  
Ikki dunyo naf’ig’adur bahri kon islohi dars.*

Ta'kidlash joizki, "Al-Isloh" jurnalida ta'lim islohi masalasida eng faol eshtirok etgan muallif Vasliydir. Uning "Al-Isloh" 1915-yil 13-sonida "Himmat ur-rajo" nomli maqolasi e'lon qilingan. U maqolada maktab va madrasalarning qurilish reja loyihasidan tortib, dars xonalarining ichki jihoz uskunalarigacha, dars necha yil bo'lishi kerak, bir kunda necha fan o'qitilishi zarur, talabalarning darslarni o'zlashtirishi va imtihon olish usuli qanday bo'lmog'i lozimligi haqida batafsil to'xtaladi. Turkiston ziyoli va ulamolariga quyidagi savollar bilan murojaat qiladi:

1. Muddati tahsil necha sana bo'lmog'i kerak?
2. Har sanada necha oy tahsil ayyomi bo'lur?
3. Har haftada necha kun dars o'qilur?
4. Har tahsil kunlari necha dars o'qilsa nofi' bo'lur?
5. Bir sana o'qitilmish kitobning necha darsg'a taqsim bo'lmo g'i lozim?
6. Har darsning miqdori necha satru yoki necha sahifa bo'lmoq vojib?
7. Shogirdlarning tushunmamlari lozimmu? Yoki darsxonaga kirib chiqsa bo'lurmi?
8. Madrasalarg'a jahd ila shogirdni ma'lumotli qilmaklari vojibmu? Yoki kun o'tkarub, shogirdlarni boshqa ishlarg'a mardikor qilsalar joizmu?
9. Ijzat olib xatmkarda bo'lmak uchun rusumiy darslarni bilmak, ulum va funung'a olim bo'lmak lozimmu? Yoki bir vaqti jamoa g'a sherik al-dars bo'lib, kelib-ketib, uch-to'rt so'm berib, mullajaloli javon bo'lsa kifoyami?
10. Har kim o'z boshicha umr kechurub, vaqflarni yeb, mu-darris men deb yursa bo'lurmu? Yoki ulug' ulamolarning hukumat taraflaridan nazorat va tahqiqi farzmi?" [Vasliy 1915, 225].

Saidahmad Vasliyning savollari yosh avlod kamoli, millat istiqboli bilan bog'liq ekani ayon ko'rinib turibdi. "Al-Isloh" bu muam moga asosiy e'tiborni qaratganini ta'kidlash kerak.

Bu masalaga boshqa ziyolilar ham befarq qaragan emas. Ular ham muhokama va munozarada faol ishtirok etdi. Aynan yuqoridagi Vasliy savollariga javoban buxorolik Ziyovuddin qori jurnalning 1915-yil 17-sonida "Insonning bir necha vazifasi va saodati" sarlavhali maqolasini e'lon qildi. Muallif fikricha, tahsil o'n besh yilga mo'ljallangan bo'lib, yigirma bir xil darsni ko'zda tutadi. Bir yilda to'qqiz oy o'qish, haftasiga besh kun, har kuni ikki fan o'qilishini ta'kidlaydi. Ya'ni iqtidorli talabalar ta'limni o'n ikki yilda yakunlashi ni uqtiradi. U yozadi: "Saidahmad Vasliy janoblari bir maqola

yozib, ommaning sa’yu g’ayratini va ham fikrlarini “Al-Isloh” vositasi ila maydong’a qo’yimoqlarına rajo etmishdur..... Biz ham fikrimizni ba yon edub, ba’zi savollarına javob beramiz, lekin bizning fikrimiz hammadan avval jadval bo’yladur:

| Nº | Peshindan avval             | Peshindan so’ng          |
|----|-----------------------------|--------------------------|
| 1  | Birinchi yil – sarf         | Odobi ta’lim va munozara |
| 2  | Ikkinchi yil – nahv         | Tarixi umumiy            |
| 3  | Uchinchi yil – nahv         | Tarixi umumiy            |
| 4  | To’rtinchi yil – mantiq     | Hisob                    |
| 5  | Beshinchi yil – mantiq      | Handasa                  |
| 6  | Oltinchi yil – hikmat       | Hayot                    |
| 7  | Yettinchi yil – hikmat      | Nujum                    |
| 8  | Sakkizinchi yil – balog’at  | Aruz                     |
| 9  | To’qqizinchi yil – balog’at | Qofiya                   |
| 10 | O’ninchi yil – usul         | Farz ul- ashara          |
| 11 | O’n birinchi yil – usul     | Ilmi qiroat              |
| 12 | O’n ikkinchi yil – aqoid    | Fiqh                     |
| 13 | O’n uchinchi yil – aqoid    | Fiqh                     |
| 14 | O’n to’rtinchi yil – tafsir | Hadis                    |
| 15 | O’n beshinchi yil – tafsir  | Hadis”                   |

Shu kabi ta’lim olish jarayonini jadval asosida ko’rsatadi. Maqola so’ngida Turkiston ulamolariga xitob qilib, maktab va mad-rasalarining ayanchli ahvoliga kuyinib, quyidagicha bong uradi: “Ey! Ustoz va ulamolar, endi vaqtni zoye’ etmangiz, bizlarning va o’zlarin-gizning moziy (o’tgan zamon) va istiqbolimizni tushuningiz: kim eduk, na o’lduk, na o’lajag’miz, fikr eytingiz! Vatan va millat avlodi-ni ta’lim-tarbiyati sizlarning hamiyat va g’ayratingizg’a bog’lidur” [Ziyovuddin qori 1915, 331].

Ta’kidlash joizki, yosh avlod ta’lim-tarbiyasi masalasida ulamo larning fikrlari turlicha bo’lgan. Ba’zilari eski usul borobarida yan-gi usul jadid maktablarining ham tarafdori edi. Ayrimlari esa jadid maktablariga tanqidiy fikr bildirgan. Bu toifa yevropa madaniyati musulmon bolalariga salbiy ta’sir ko’rsatishidan saqlanmoq zarur, deb hisoblagan. Saidahmad Vasliy “Sadoi Farg’ona” gazetasida chop etilgan “Usuli jadid” maqolasida yangi usuli eski o’qitish tizimidan afzal ekanligini sodda va tushunarli qilib quyidagicha bayon etadi: “Emdi yangi tartibda o’qitmoqni ma’nosi shulki, maktabga kirgan bolaga saboq berish bilan bir vaqtda harflarni yozib ko’rsatur. Yangi

tartibda o'qigan bola 4-5 oyda o'qimoq va yozmoqni o'rganur... ”.

Vasliy ushbu maqolasida 10-12 yil o'qigan mullalar eng muhim ilmlardan bexabar qolganliklarini ta'kidlash bilan birga, ularning madrasalarda o'rgangan bilimlari amaliy hayot ehtiyojlari dan juda uzoq bo'lganligi hamda jamiyat taraqqiyotiga xizmat qilmay, amaliyotdan ajralib qolgani haqida muhim ijtimoiy-siyosiy masalani ham ilgari surgan edi.” [Abduazizova 2000, 166].

“Al-Isloh” ning 1915-yil 8-sonida chop etilgan mulla Abdulg'af-forxo'janing “O'quv va yozuvlarning haqiqiy boislari” nomli maqolasi ham ta'lim-tarbiya masalasiga bag'ishlangan. Maqolada insonlar ning ta'lim-tarbiya olishi nechog'lik muhim ekanligi ta'kidlanadi. Talabalarining yuqori darajada o'quv va yozuv salohiyatiga ega bo'lib, kamolotga erishishi zarurligini falsafiy fikrlar bilan tushuntiradi. Ong, aql va ilm insonlar bilan hayvonni bir-biridan ajralib turishini, ilmi va ilmsiz kishining turmushidagi yashash sharoiti misolida so'z yuritib bunday yozadi: “O'quv va yozuvlarning insonlarg'a zarur ekanligi har kimga ma'lumdur, na uchunkim, o'quv va yozuv bilgan odam ila bilmagan odam miyonasida har vajdin osmon ila yercha farq bordur... ” - deb nihoyatda asosli so'zlarni keltirib yozadi u.

Jurnalda xuddi shu mazmundagi maqolalar ketma-ket chop etilgan. Jurnalning 1915-yilgi 13-sonida nashr qilingan Zuhridin Fathiddinzodaning “Musulmonlarga rajo” sarlavhali maqolasida ham o'lkada kechayotgan jadid va qadimchilar munozaralari haqida so'z boradi. Maqoladan bilinadiki, muallif masalaga xolis yondashgan. Uningcha, ziyoli va ulamolar ittifoq bo'lib ish tutishi, bir-biri bilan yaxshi munosabatni tiklab, yoshlar ta'lim-tarbiyasiga jiddiy e'tibor qaratishi zarur. Vatan va millat istiqboli shuni taqozo etadi.

To'g'ri, jadid va qadimchilar o'rtasida keskin munozaralar bo'lganligi ma'lum. “... agar vijdon, insof ila muhokama qilsak, tavaq qufsiz va taraddudsiz eski maktablarimizni asoslaridan yiqib, joylariga tartib va intizom bilan yangi usul domlalarining himoyasida bo'lgan maktablar bino etmak lozimdir. Eski maktabdorlarimizni dehqonchilik hunarlariga sahv etmak muvofiqi haqiqatdir. Bu janobi mullalarga va eski-yangi domlalarimizga oxirgi so'zim” [Dolimov 1993, 210]. Is'hoqxon Ibratning bu fikrlaridan adabiyotshunos olim U.Dolimov shunday xulosa chiqaradi: “U (Ibrat – ta'kid muallifniki.) usuli hijo metodiga asoslangan eski maktablarni tuzatish yoki isloh qilish shiori bilan emas, aksincha ularni tag-tugi bilan tugatish va bunday maktablar o'rniga yangi, davr talablariga javob bera oladigan zamonaviy ilmlar o'rgatadigan usuli savtiya metodiga asoslangan maktablar shiori bilan chiqdi. Eski maktabdorlar, usuli qadim

tarafdorlari Is’hoqxon Ibratni “kofir”, yangi usuli savtiya maktablari-ni “kofirlar maktabi” deb e’lon qildi”.

Mirmuhsin Shermuhamedov xususida ham xuddi shunday munozaralar bo’lib o’tgan edi. O’sha kezlarda u o’z ijod namunalari va maqolalari bilan tez-tez vaqtli matbuotda ko’rinib turar edi. Lekin bu uzoqqa cho’zilmadi. “Oyna” jurnalining 1915-yil 15-sonida “Mirmuhsin janoblariga” nomli maqola-murojaatda (“Idora” (ya’ni, tahririyat) tomonidan chiqarilgan) uning mazkur jurnalga yuborgan maqolalarida islom asosiga zid fikrlar borligi sababli ular nashr etilmasligi bildirilgan edi. Bu maqolalarni “Al-Isloh” jurnali ham rad etdi. Shundan so’ng u ulamolardan qochib “1916-yilning erta kuzi da Ufaga “Oliya” madrasasiga o’qishga ketadi. O’qishni tugatgach, 1917-yilning erta bahorida Toshkentga qaytadi. Ko’p o’tmay, Avloniy ning “Turon” gazetasida “Tarixiy ikki voqyea” (2-son) maqolasi bosiladi. Maqola fevral inqilobi munosabati bilan yozilgan bo’lib, unda “Aziz millat bolalarin ranglarin sap-sariq somon qilg’on, chochlarin bellarig’a tushirg’on, ochlikdan tishlarin kirlarin so’rdirg’on Buxoro va Xivadagi dahshatli, qorong’u zax zindonlar”, “maorif dushmani sudrama chopon jonli tegirmonlar”, “qozi-kalon, qushbegi, oftobachi – tag’in nima balolar ismi ila shuhratlang’on buxoroni mikroblari” – deb ayovsiz tanqid qilingan edi” [Qosimov 2002, 383].

Maqola katta janjalga sabab bo’ldi. Ulamolar majlisida Mirmuhsin va Avloniy masalasi ko’rildi. Mirmuhsin qochib yashirindi. Avloniyning esa tavba-tazarru qilishga, gazetaning 3-sonida “E’tizor” maqolasi bilan chiqishga va matbuot orqali uzr so’rashga majbur etdilar. Avloniydan gazeta chiqarmaslik haqida tilxat olindi. Mirmuhsin sazoyi qilindi, kaltaklandi. Orenburgda chiqadigan “Sho’ro” jurnali unga o’z sahifalaridan keng o’rin berdi va Mirmuhsinni himoya qilib chiqdi, - deb yozadi professor Begali Qosimov.

Mirmuhsin masalasi o’sha payt nuqtayi nazaridan deyarli barcha matbuot nashrlarida yoritilgan. Lekin birontasida ham unga ijobiy fikr bildirilgan emas. Bu masala “Al-Isloh” jurnalida ham muhokama qilindi. Jurnalning 1917-yil 14-sonida mulla Xolmuhammad To’raqulining “Ulamoi kiromlardan rajo” nomli maqolasi-da Mirmuhsinning ulamolar tomonidan kaltaklanishi, uni kofir deb e’lon qilinishi haqida so’z yuritilgan. Muallif Mirmuhsinning kofir deyilishini asossiz deb hisoblaydi va bunday yozadi: “Mirmuhsinni kofirga hukm etmoqlari necha vajhdin shariatga muxolifdur. Birinchi, Mirmuhsinni aytgan so’zidin oni irodasin anglamoq lozim edi, agarda iroda boshqa ma’noda bo’lib, lafzi xatog’a ketsa kofir o’lmas. Ikkinchi, Mirmuhsinni uzri mavjud o’la turib, kofirg’a hukm etmoq

xatodir. Uchinchi, ilmi nahvni tahqir etmoq bilan kofirg'a hukmi durust emas...".

O'sha murakkab va ziddiyatli sharoitda Mirmuhsin haqida bunday fikr bildirish jasorat edi. Xolmuhammad To'raquli bu munozaralarga xolis baho beradi. U maqola so'ngida ulamolarga nasihat qilib, o'zlarining nuqsonlari, xatolari borligi haqida ham aytib, bir-biri bilan ittifoq bo'lishga da'vat etadi: "Muhtaram ulamolar jadidchilarni aybin tajassi ediyurlar. Ammo o'z taraflaridagi nuqsonni ikmol etmoqni xayolig'a-da keltirmaslar, balki o'zlari-da aslo nuqsonini tasavvur etmazlar... Matbuotlarda muloyim nasihatlar bilan alarg'a tanbeh etmoq bu vasila bilan diniy islohlarni ulamoi kiromlar o'z qo'llarida tutub, dunyoviy islohlarni yoshlarga topshurub, ittifoq ila ish ko'rmoq lozimdur..." Bunday maqolalar tahlilida biz shu narsani bilib olishimiz mumkinki, ayrim mutaassib ulamolar jadidlarga ham, qadimchilarga ham bir yoqlama qaragan. Natijada ixtiloflar keskinlashgan, ziddiyat tobora chuqurlashib borgan.

Bunday qarashlar Mullo Hoshim Hayratiy asarlariga ham xosdir. U Turkiston xalqining ma'rifatsizligini, ta'lim tizimining talabga javob bermay qolgani, ziyolilar ta'lim masalasida bir tanu bir jon bo'lib, ish ko'rmayotgani, jaholat botqog'iga botishining bosh sababi jadid-qadim munozaralari deb bildi. Ayni shu masalada jurnalning 1917-yil 14-sonida chop etilgan "Munosib zamon" nomli she'rida bunday yozadi:

*Qayda rahmat bizni Turkistonni bu kirdorig'a,  
Doimo qo'ygay qadam bir-birlarin ozorig'a,  
Gina molin keltirur nafsoniyat bozorig'a,  
Ittifoq o'lmay diyorin berdilar ag'yorig'a,  
To bu dam voqif emas bu qissani asrorig'a*

[Mullo Hoshim 1917, 331].

Shoir ittifoq haqida fikr bildirar ekan, mustamlakachilik davrida bu ishda muvaffaqiyatlarga erishishning birdan-bir yo'li o'lkada o'zaro ixtiloflarga barham berib, ahillik bilan ilm-fanni rivojlantirish ekanini aytadi. Xalqning ittifoqsizligi natijasi o'laroq, millatning shunday ayanchli ahvolga, mustamlakachilik girdobiga tushib qolganini ta'kidlaydi. Bu jihatdan Vasliyning "Ittifoq xususinda" deb nomlangan she'ri ham diqqatga molik:

*Naf'i shaxsiy ayladi doim parishon holingiz,  
Bu sababdin ketdi sizdin davlatu iqbolingiz,*

*Bo’lmadi naf’i umumiy g’oyai a’molingiz,*

*Bas emasmu ushbu urushu janjolingiz, ... [Vasliy 1917, 234].*

Vasliyning fikri ham yuqoridagi qarashlarga mutanosib. Uningcha ham, hukumat boshqa millat qo’liga o’tishining bosh sababi – ittifoqsizlik. Qachon millat ittifoq bo’lib ish ko’rsagina, yosh avlodni tarbiyalash, millatni uyg’otish, Vatanni ozod qilish, halq ma’naviyatini yuksaltirish, turmushini farovonlashtirish mumkin, degan fikrni ilgari surdi.

Jurnalda ma’rifatga chorlov ruhida yozilgan nasriy va she’riy asarlar muntazam e’lon qilib borilgan. Bu asarlarda millatning ma’rifatga, umuminsoniy qadriyatlarni tiklashga, to’g’ri yo’l topishga da’vat etilgan. Xamzaning “Taassuf” deb nomlangan she’ri bu jihatdan ayniqsa, diqqatga sazovor. Muallif bunday jaholat davrida “Al-Isloh” jurnalining ma’rifat o’chog’i bo’lishini, jamiyatdagi barcha bid’at va xurofotlarni isloh etishga umid bilan qaraydi. Hamda yaqindagina chiqib turgan matbuot nashrlarini tilga oladi:

*“Oyna”yu “Isloh”u bizda “Tolibi irfon” qani?*

*“Tujjor”u “Shuhrat”, “Taraqqiy”, “Xurshid”u, “Turon” qani?*

*Ham “Samarqand”u, “Buxoro”, “Farg’ona”, “Turkiston” qani?*

*Boisi qat’iyu do’st bo’ldi maslak to durang.*

*Oynayi marham bo’ling “Isloh”i Luqmoni jarob,*

*Oldingiz turtmang, so’kib o’zbekni bilmas deb arab,*

*Har zamonning o’z elin qonuni tab’iga qarab,*

*Yangini sochin silab, eskini soqolin tarab,*

*Eski-yangini barobar zahri boliga qarang [Hamza 1915, 619].*

She’rdan bilinadiki, Hamza ham “Al-Isloh”ning uzoq yillar davom etishini istadi. U Turkiston xalqini ittifoqlikka chaqirib, “qadim”, “jadid” degan so’zlarni tashlab, birdamlikda yashashini orzu qildi va shunga da’vat etdi.

Bunday ma’rifatsizlikdan iztirob ifodasi Mubashshirxon asarlarida ham namoyon bo’ladi. Jurnalning 1916-yil 6-sonida chop etilgan muxammasida shoir hayron: nega bizning millatimiz g’aflat uyqusini bunchalar suyadi, vahshiylikdan, ilmsizlikdan ne yaxshilik ko’rdi ekanki, ajralgisi kelmaydi:

*Zillat ermasmu sanga bir ittibo’ing bo’lmasa,*

*Sunnati payg’ambara bir amsoling bo’lmasa,*

*Vajiboti nafsinga bir ihtizoring bo’lmasa,*

*Doimo bid'atni istab imtino'ing bo'lmasa,  
Ey zamona zillating jam o'ldi, kam o'lg'oncha yo'q.*

Mubashshirxonning jaholat, qorong'ulik qurboni bo'lgan Turkiston halqiga yuragidan achinib ularni uyg'otishga, ya'ni jamiyatda o'zining munosib o'rinlarini topishga, ilm olishga, taraqqiyga undab yozgan bu she'ri o'sha kurashli yillarning marshidek jarang laydi:

*Qodir Olloh senga verdi sen ango hyech bermading,  
Gustarildi sango rohing sen ango hyech kirmading,  
Dunyoviy taxvif ila ogohlanaring bilmading,  
Oxirat sahosida sarson o'loring bilmading,  
Ey zamona zillating jam o'ldi, kam o'lg'oncha yo'q.*

[Mubashshirxon 1916, 186].

Shoir davr hayotida yuz berayotgan voqealarni ma'rifatparvarlik g'oyalarni she'riyat oynasida haqqoniy aks ettirdi, davr va sharoit taqozo etgan talablarni ko'tarinki ruhda, shior-chaqiriqlar vositasida keng ommaga yoyishga harakat qildi. "Dunyoviy taxvif ila ogohlanaring bilmading" deya u faqat ilm fanni o'rganish yo'li bilan-gina jaholatu xudbinlikdan qutulish mumkin, deb o'ylaydi. Shuning uchun ham xalqni, avvalo yoshlarni kitob-jurnal o'qib, ilm cho'qqilarini egallab, dunyo voqealaridan voqif bo'lishga undaydi.

### **Xulosa**

XX asr boshlaridagi ma'rifatchilik harakati jamiyat hayotini isloh qilish masalasini kun tartibiga qo'yar ekan, bunda yosh avlod ta'limi muammo darajasiga ko'tarildi. "Al-Isloh" dagi ta'lim islohi masalasiga doir she'riy asarlar va publitsistik maqolalar ayni shu muammo yechimiga qaratilgani ham buning tasdig'idir. Bu mavzudagi maqolalar tahlili "Al-Isloh" mualliflarining jamiyatda kechayotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonning faol ishtirokchisi bo'lganini hamda jurnal o'sha davrning nufuzli nashrlaridan ekanini ko'rsatadi. Tanazzul girdobiga tushgan o'lka va uning xalqi dunyoqarashida o'zgarishlar paydo qilish, yurtni taraqqiy etgan mamlakatlar qatoriga olib chiqish, buning uchun o'z ta'sir doirasini kengaytirish, uzoq asrlar davomida xalq e'tiqod qilib kelayotgan islom dini qonun-qoidalarini zamona talablari bilan uyg'unlashtirish, millat ma'rifatini yuksaltirish – jurnalda nashr etilgan adabiy asarlardan, ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy maqolalardan ko'zlangan asl muddao shu edi. "Al-Isloh" o'z nomi bilan jamiyat hayotini isloh etish, qotib qolgan qarashlarni

yangilash maqsadini ko’zda tutgan, jurnalning butun faoliyati shunga qaratilgan edi. Umuman, “Al-Isloh” jurnali milliy uyg’onish davri ning boshqa nashrlari qatori millatni asriy jaholat girdobidan olib chiqish, taraqqiy etgan millatlar darajasiga ko’tarilishi kabi zamonning eng dolzarb va hech qachon eskirmaydigan vazifasi yo’lida xizmat qildi.

### **Adabiyotlar**

- Mahmud, Alizoda Toshkandiy. 1916. *Al-Isloh* 3: 12.
- Нурбой, А. (2005). Маърифат нимадир? Жаҳолат надир? *Тафаккур*. 3: 14-15.
- Долимов, Улуғбек. 1993. *Авлоний – методист олим*. Миллий уйғониш. Тошкент: Университет.
- Қосимов, Бегали. 2002. *Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик*. Тошкент: Маънавият.
- Xolmuhammad, To’raquli. 1917. *Ulamoi kiromlardan rajo*. *Al-Isloh* 14: 34.
- Mulla Hoshim, Hayratiy. 1917. *Munosib zamon*. *Al-Isloh* 14: 328.
- Saidahmad, Vasliy. 1915. *Islohi tadrис haqinda*. *Al-Isloh* 17:332.
- Saidahmad, Vasliy. *Ittifoq xususinda*. *Al-Isloh* 1917, 7: 234.
- Saidahmad, Vasliy. Har musulmonning arab tilig’a oshno bo’lishi zarur. *Al-Isloh*. 1916, 5: 125.
- Saidahmad, Vasliy. 1915. Himmat ur-rajo. *Al-Isloh* 13:225.
- Абдуазизова, Назира. 2000. *Туркистон матбуоти тарихи*. Тошкент: Академия.
- Ziyovuddin qori. 1915. Insonning bir necha vazifasi va saodati. *Al-Isloh* 17:331.
- Abdulg’afforxo’ja. 1915. O’quv va yozuvlarning haqiqiy boislari. *Al-Isloh* 8:431.
- Hamza Hakimzoda. 1915. Taassuf. *Al-Isloh* 20: 619.
- Mubashshirxon. 1916. Мухаммас. *Al-Isloh* 6: 186.
- Жабборов, Н. (2021). Концепция творчества двух великих историков. *in Library*, 21(2), 192-200.
- Makhmudovna, M. S., Saripul, A. R., & Eisar, J. (2023). ANALYSIS OF TEXT DIFFERENCES IN MUTRIB’S WORKS. *American Journal of Philological Sciences*, 3(04), 41-47.
- Madirimova, S. (2019). Mutrib Xonaxarob asarlari qo’lyozmalarining ilmiy tavsifi. *Oltin bitiglar–Golden Scripts*, 3(3).
- Amonov, S. (2019). Khamza Poetry: Sources And Text Research. *Philology Matters*, 2019(3), 14-20.
- Mirzakarimovna, R. D., & Kayumova, F. (2023). FACTORS OF RENEWAL OF THE POETIC IMAGE IN TAVALLLO’S CREATION. *American Journal Of Philological Sciences*, 3(04), 48-53.
- Kizi, S. G. N. (2021). Publication of translated works in the magazine» Education and teacher»(based on numbers from 1925–1927). *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(10), 1727-1733.

## Coverage of the issue of education reform in “Al-islah” magazine

Kuldosh Pardaev<sup>1</sup>

### Abstract

The study of poetic works and journalistic articles about the reform of knowledge and education in the journal “Al-Isloh” (1915-1918) from the influential publications of modern intellectuals, such as “Oyna”, “Sadoi Turkestan”, “Sadoi Ferghana” was researched. The journal analyzed the disputes of modern intellectuals about the upbringing of the younger generation, the system of education in schools and madrassas, impartial comments were given. Jadid’s journalistic articles with the idea of reforming the backwardness and lack of enlightenment in the life of the people of Turkestan are covered for the first time based on the original source. On the example of the work of such intellectuals as Saidahmad Vasli, Ziyovuddin Kari, Abdulgafarkhoja, Khalmukhammed, Torakuli, Mubashshir Khan, the issue of promoting education and reforming schools is analyzed, and scientific and theoretical conclusions are made.

**Key words:** *article, poem, education, school, nation, national revival, enlightenment and ignorance, press, lesson, old method, new method.*

### References

- Mahmud, Alizoda Toshkandiy. 1916. *Al-Isloh* 3: 12.
- Abdulahkim, Nurboy. 2005. Ma’rifat nimadur, jaholat nadir. *Taʼfaqkuy* 3: 14-15.
- Dolimov, Ulugʻbek. 1993. *Avloniy – metodist olim*. Milliy uygʻonish. Toshkent: Universitet.
- Qosimov, Begali. 2002. *Milliy uygʻonish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik*. Toshkent: Ma’naviyat.
- Xolmuhammad, Toʻraquli. 1917. Ulamoi kiromlardan rajo. *Al-Isloh* 14: 34.
- Mulla Hoshim, Hayraty. 1917. Munosib zamon. *Al-Isloh* 14: 328.
- Saidahmad, Vasliy. 1915. Islohi tadrish haqinda. *Al-Isloh* 17:332.
- Saidahmad, Vasliy. Ittifoq xususinda. *Al-Isloh* 1917, 7: 234.
- Saidahmad, Vasliy. Har musulmonning arab tiligʻa oshno boʻlishi zarur. *Al-Isloh* 1916, 5: 125.
- Saidahmad, Vasliy. Himmat ur-rajo. *Al-Isloh* 13:225.

---

<sup>1</sup>*Pardaev Kuldosh Uzakovich* – doctor of philological sciences, docent, Alisher Navoi Tashkent state university of uzbek language and literature.

**E-mail:** pardayev\_k@navoiy-uni.uz; kuldashparda@mail.ru

**ORCID ID:** 0000-0001-6426-306X

**For citation:** Pardaev, K. U. 2023. “Coverage of the issue of education reform in “Al-islah” magazine”. *Uzbekistan: Language and Culture. Literature* 1 (2): 4-17.

- Abduazizova, Nazira. 2000. *Turkiston ma'tbuoti tarixi*. Toshkent: Akademiya.
- Ziyovuddin qori. 1915. Insonning bir necha vazifasi va saodati. *Al-Isloh* 17:331.
- Abdulg'afforxo'ja. 1915. O'quv va yozuvlarning haqiqiy boislari. *Al-Isloh* 8:431.
- Hamza Hakimzoda. 1915. Taassuf. *Al-Isloh* 20: 619.
- Mubashshirxon. 1916. Muxammas. *Al-Isloh* 6:186.
- Жабборов, Н. (2021). Концепция творчества двух великих историков. *in Library*, 21(2), 192-200.
- Makhmudovna, M. S., Saripul, A. R., & Eisar, J. (2023). ANALYSIS OF TEXT DIFFERENCES IN MUTRIB'S WORKS. *American Journal Of Philological Sciences*, 3(04), 41-47.
- Madirimova, S. (2019). Mutrib Xonaxarob asarlari qo 'lyozmalarining ilmiy tavsifi. *Oltin bitiglar-Golden Scripts*, 3(3).
- Amonov, S. (2019). Khamza Poetry: Sources And Text Research. *Philology Matters*, 2019(3), 14-20.
- Mirzakarimovna, R. D., & Kayumova, F. (2023). FACTORS OF RENEWAL OF THE POETIC IMAGE IN TAVALLO'S CREATION. *American Journal Of Philological Sciences*, 3(04), 48-53.
- Kizi, S. G. N. (2021). Publication of translated works in the magazine "Education and teacher"(based on numbers from 1925-1927). *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(10), 1727-1733.